

Ewa Rogalewska
(Instytut Pamięci Narodowej, Białystok)

ICCHAK ARAD – ŚWIADEK, ŻOŁNIERZ, HISTORYK

Generał dr Icchak Arad¹, znany historyk, wieloletni dyrektor Instytutu Yad Vashem (1972–1993), emerytowany profesor Uniwersytetu w Tel Aviwie, był w swym burzliwym życiu nie tylko uczonym. Urodził się 11 listopada 1926 roku w Święcianach jako Icchak Rudnicki, syn Chai i Izraela Mendla Rudnickich, w młodości był członkiem młodzieżowej organizacji syjonistycznej Ha-No'ar ha-Ciyoni.

Jak powiedział o sobie w przemówieniu podczas nadania tytułu d.h.c na UMK w Toruniu w 1993 roku:

Urodziłem się na Wileńszczyźnie, w północno-wschodnim zakątku Polski. Polska była moją ojczyzną. Pierwszym moim językiem wyniesionym z domu był jidysz, ale na ulicy mówiłem po polsku. Trzecim językiem mojego dzieciństwa był hebrajski. W tym języku modliłem się i uczyłem się w szkole. Hebrajski był ogniwem łączącym mnie z historią mego narodu, z moimi hebrajskimi korzeniami i z moją historyczną ojczyzną. Jak każdy polski chłopiec w tym wieku dorastałem i wychowałem się na *Panu Wołodyjowskim* i *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza.²

Jednocześnie wspominał w wystąpieniu warszawskie dzieciństwo i strach przed pobicie, jaki mu towarzyszył podczas wędrówek przez niektóre ulice stolicy: „strach przed pobicie przez moich polskich rówieśników. Wtedy też usłyszałem po raz pierwszy słowo antysemityzm i zrozumiałem jego znaczenie”.

We wrześniu 1939 roku, gdy wybuchła II wojna światowa, Icchak Rudnicki mieszkał wraz z rodzicami w Warszawie, był trzynastoletnim chłopcem.

¹ I. Arad, *Partisan Valey of Death to Mount. Zion*, 1979; en.wikipedia.org/wiki/Yitzhak_Arad-Yitzhak Arad (dostęp: 15.06.2014).

² Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej UMK), Teczka Icchak Arad, Przemówienie, s. 1.

Ojciec pracował jako kantor w warszawskiej synagodze. Pierwsze tygodnie wojny, bombardowania stolicy, głód, cierpienia wspominał też Arad po latach jako czas solidarności między Polakami i Żydami w okupowanej stolicy. Wkrótce Niemcy wprowadzili restrykcyjne prawa dla ludności żydowskiej. Rodzice postanowili odesłać Icchaka wraz z piętnastoletnią siostrą Rachel do rodzinnych Święcian. Nigdy więcej już się nie spotkali, rodzice zostali zamordowani prawdopodobnie w Treblince, po likwidacji getta warszawskiego w 1942 lub 1943 roku.

W wigilię 24 grudnia 1939 roku rodzeństwo przekroczyło granicę niemiecko-sowiecką w okolicach Małkini i wkrótce dotarli do Święcian. Tam zastali już duże zmiany. Gmina żydowska, szkoły religijne i młodzieżowe organizacje syjonistyczne, które ukształtowały tożsamość młodego Icchaka, nie istniały; ich przywódców aresztowano lub zesłano w głąb ZSRS. Wcieliło w życie komunistyczny, świecki światopogląd. Pomimo sowieckich represji, członkowie młodzieżowych organizacji syjonistycznych, jak wspomina Arad, organizowali się w małe, podziemne grupki³. Po napaści Niemiec na ZSRS w czerwcu 1941 roku i brutalnych pogromach przeprowadzonych przez żołnierzy Einsatzgruppen, w Święcianach zamordowano ponad 3000 Żydów⁴. Piętnastoletni Icchak uciekł przed pogromem z rodzinnego miasteczka, wraz z kilkoma rówieśnikami i błakali się przez dwa miesiące po białoruskich wsiach. Jednak nie widząc możliwości przetrwania, wrócili ponownie do Święcian, gdzie 4 sierpnia 1941 roku Niemcy utworzyli getto, w którym wykorzystywali Żydów-rzemieślników do przymusowej pracy⁵.

³ I. Arad, *Getto In flames: the struggle and destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, New York 1982, s. 23.

⁴ Szerzej o zbrodniach niemieckich zob. także: Z. Cholewiński, *Groza i prześladowanie Polaków i Żydów na Wileńszczyźnie, Sefer zikaron le-esrim ve-shalosh kehilot she-nehrevu be-ezor Svintian*, ed. Shimon Kanc, Tel Aviv 1965; M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993; T. Szarota, *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa 2000, s. 199-274, 287-318; A. Żbikowski, *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej wrzesień 1939 – lipiec 1941*, Warszawa 2006, s. 185-189.

⁵ Getto w Święcianach zostało zlikwidowane 4 kwietnia 1943. Żydów poinformowano, że nastąpi przesiedlenie do gett w Wilnie lub Kownie. Pociąg z Żydami ze Święcian został zatrzymany w Wilnie w zajezdni. Następnie udał się do Ponar. Gdy Żydzi znaleźli się w Ponarach zdali sobie sprawę, że zostali oszukani. Zaczęli uciekać z rozbitych wagonów. Stawili opór strażnikom niemieckim i litewskim z gołymi rękami, z nożami, mieli kilka pistoletów. Strażnicy otworzyli ogień do tłumu. Wielu zostało zastrzelonych lub zgniecionych pod kołami. Około 600 osób zginęło w zajezdni kolejowej w Ponarach. Nie było ofiar wśród strażników niemieckich i litewskich. Tego dnia w sumie 4000 osób zginęło w Ponarach. Kilka uciekło z powrotem do getta wileńskiego. W kwietniu 1943 roku, w sprawozdanie Komendy Bezpieczeństwa Rzeszy w Berlinie stwierdzono, że w Święcianach i okolicy, w promieniu 35 do 65 mil,

Icchak, wraz z kolegami uczestniczył w podziemnej organizacji oporu, skradł broń z niemieckiego magazynu, czynnie uczestniczył w podziemiu w getcie. W maju 1942 roku partyzanci sowieccy z oddziału Fiodora Markowa⁶ zabili dwóch urzędników niemieckich władz okupacyjnych i komendanta obozu jenieckiego. W ramach represji zatrzymano co najmniej 400 mieszkańców Święcian i okolic – głównie polskich inteligentów i rolników oraz Żydów⁷. Zostali oni rozstrzelani na cmentarzu żydowskim w Święcianach i w kilku innych miejscach na terenie gmin: Łyntupy, Kiemieliszki, Hoduciszki, Komaje i Twerecz w dniach 19 i 20 maja 1942 roku. Akcją kierował policjant litewski major Jonas Maciulewicius. Brały w niej udział: niemiecka policja bezpieczeństwa powiatu święciańskiego i świrskiego, litewskie oddziały policji ze Święcian, Nowych Święcian i Łyntup oraz Wileński Oddział Specjalny. Zbrodnia ta była największą akcją odwetową zorganizowaną przez niemieckie władze okupacyjne na terenie Wileńszczyzny⁸. Tymczasem Icchak Rudnic-

który został całkowicie oczyszczony z Żydów. „Okolo 4000 otrzymało specjalne traktowanie w Ponarach w dniu 5 kwietnia 1943 roku ...” (I. Arad, *Getto In flames...*, s. 361).

⁶ Fiodor Fiodorowicz Markow. Urodził się w rosyjskiej rodzinie we wsi Kaczoniszki, gmina Łyntupy, powiat Święciany. Ojciec Markowa był gajowym, mieszkał we wsi Mile, odległej o 2 km od Święcian. Przyszły dowódca komunistycznego oddziału uczył się w Seminarium Nauczycielskim w Święcianach. Po maturze rozpoczął pracę jako nauczyciel w szkole powszechnej, propagował idee komunistyczne wśród nauczycieli, za co został osadzony w Berezie Kartuskiej. Po inwazji sowieckiej na Polskę, Markow wrócił do Święcian, obejmując stanowisko przewodniczącego Komitetu Rejonowego. Po wkroczeniu wojsk niemieckich, Markow w 1943 roku podjął współpracę z polskim oddziałem partyzanckim pod dowództwem ppor. Antoniego Burzyńskiego ps. „Kmicic”. Obie bazy partyzanckie znajdowały się w okolicach jeziora Narocz, zaś dowódcy byli kolegami z seminarium nauczycielskiego w Święcianach. Zaufanie jakim darzył Kmicic Markowa zaowocowało początkowo współpracą (od marca 1943 roku), która skończyła się tragicznie dla polskiego oddziału partyzanckiego. 26 sierpnia 1943 roku podstępnie aresztowani polscy dowódcy zostali 28 sierpnia 1943 zamordowani. Sam Burzyński zginął w męczarniach, jednak nie zdradził żadnych informacji (zob. J. Bohdanowicz, *Oddział partyzancki Kmicica Armia Krajowa Okręg Wileński*, Warszawa 2008 oraz Z.M. Grunt-Mejer, *Partyzancka Brygada Kmicica. Wileńszczyzna 1943*, Bydgoszcz 1997). Markow po zakończeniu II wojny światowej w randze generała powrócił do Święcian. Oskarżony przez żonę o niemoralność i rozwiązłość został zdegradowany do rangi pułkownika i skierowany do pracy w Mołodecznie, gdzie zmarł w 1957 roku.

⁷ I. Arad, *Partisan From Valley of Death...*, s. 76-77.

⁸ W 1950 roku przed Sądem Apelacyjnym w Olsztynie toczyło się postępowanie karne przeciwko J. Maciulewiciusowi aresztowanemu we francuskiej strefie okupacyjnej i wydanego władzom polskim w październiku 1948 roku. Wyrokiem z dnia 2 maja 1950 roku został on skazany na karę śmierci między innymi za branie udziału w tej zbrodni, którą wykonano 12 grudnia 1950 roku. Prokuratorzy IPN KŚZpNP prowadzili w latach 2001–2005 Śledztwo w sprawie zabójstwa przez rozstrzelanie w dniach 19 i 20 maja 1942 roku na terenie powiatu Święciany, województwo wileńskie około 400 osób przez funkcjonariuszy policji niemieckiej i kolaboracyjnej policji litewskiej (S 96/01/Zn). W toku śledztwa przesłuchano w charakte-

ki i jego przyjaciel z „Grupy” dalej prowadzili podziemną działalność. Kontaktowali się z Gilińskim z Judenratu w celu uzyskania pieniędzy na pomoc osobom przebywającym poza gettem oraz broń, którą zdobywali za pośrednictwem „Tatara”. Kiedy nastąpiły kolejne represje zapowiadające likwidację getta w Święcianach, w lutym 1943 roku Rudnicki uciekł z kilkoma kolegami do lasu i w Puszczy Nalibockiej; po dwóch miesiącach, nad jeziorem Narocz, dołączyli do oddziału sowieckiej partyzantki.

W latach 1943–1944 Icchak Rudnicki był żołnierzem w brygadzie Fiodora Markowa, oddziału Woroszyłowa; w partyzantce przyjął ps. *Tolja, Tulka*. W partyzantce Icchak Rudnicki brał udział w wysadzaniu pociągów niemieckich jadących na front (w tym do Leningradu) i z frontu, przygotowywał zasadzki i ataki na niemieckie wojska oraz miejscową policję. W kwietniu 1943 roku Icchak Rudnicki i Jaszka German przybyli jako emisariusze do getta wileńskiego z propozycją nawiązania współpracy i pomocy dla FPO (Fajernikte Partizane Organizacje) i getta wileńskiego. Icchak poznał wówczas Abę Kownera, jednego z przywódców FPO. Emisariusze powrócili wkrótce do lasu⁹. W getcie trwały dyskusje o strategiach walki i przetrwania. Jak wiadomo, w trakcie ostatecznej likwidacji getta wileńskiego, we wrześniu 1943 roku, po brutalnej akcji Niemców, wspieranych przez pomocnicze jednostki litewskie, i wywiezieniu ostatnich Żydów do obozów koncentracyjnych na Litwę i do Estonii, członkowie FPO zdołali uciec z getta i dołączyli do partyzantów. W Archiwum Specjalnym w Wilnie zachowały się dokumenty sowieckie z okresu pobytu Rudnickiego w oddziale partyzanckim¹⁰.

rze świadków kilkadziesiąt osób, część w ramach pomocy prawnej za pośrednictwem Prokuratury Okręgowej w Wilnie. Ponadto przeprowadzono kwerendy w archiwach polskich i litewskich uzyskując dokumenty pochodzące z różnych źródeł: relacje Delegatury Rządu na Kraj, zapiski sowieckiego sztabu partyzanckiego na teren Litwy, meldunki niemieckich grup operacyjnych, dokumenty Państwowej Powiatowej Komisji do spraw rozpatrzenia zbrodni niemiecko-faszystowskich najeźdźców w mieście Święciany ze zbiorów Archiwum Specjalnego Litwy. Wykonane czynności pozwoliły ustalić dziesiątki nazwisk osób zamordowanych, ale nie doprowadziły do ujawnienia dokładnej liczny ofiar. Równocześnie zebrano dane dotyczące formacji z których rekrutowali się sprawcy. Wykonane czynności procesowe nie doprowadziły do ujawnienia pełnych danych personalnych – wykrycia pozostałych sprawców. Postanowieniem z dnia 31 stycznia 2005 r. umorzono postępowanie w sprawie w części dotyczącej J. Maciulewicziusa wobec powagi rzeczy osądzonej, a co do pozostałych sprawców wobec ich niewykrycia.

⁹ I. Arad, *Getto In flames...*

¹⁰ Litewskie Archiwum Specjalne w Wilnie, LYA, Litovskij Sztab Partizansckovgo dvizenija, Partizanskij Otriad >Wilnius, Szwezenskij Ujezd, Licznoje Dielo nr 85, Rudnickis (Kunicis) Icaak Mojsiewicz (27 XII 1943=20 VI 1944), zawiera także bardzo krótką charakterystykę Rudnickiego (k. 13).

Wraz z Armią Czerwoną Icchak Rudnicki brał udział w wyzwoleniu Święcian od okupacyjnych wojsk niemieckich. Niestety, nie zastał tam Żydów. Wszystkich zamordowano. Młody żołnierz walczył dalej pod jurysdykcją Armii Czerwonej i NKWD. Pisał we wspomnieniach, że przełom 1944 i 1945 roku spędził na Wileńszczyźnie i w okolicach Kowna. Wkrótce potem postanowił przedostać się nielegalnie do Polski. W kwietniu 1945 roku groził mu areszt ze strony NKWD, przekroczył granicę na fałszywych papierach. Zatrzymał się w Łodzi wraz z Borysem Jochai (przyjacielem ze Święcian) i jego dziewczyną Esterą. Odwiedził Warszawę, gdzie w 1939 roku zęgnął rodziców. Wędrował po zniszczonej Pradze, zatrzymał się w siedzibie „Brichy”, potem przepłynął się na zachodni brzeg Wisły. Był przerażony i przygnębiony widokiem ogromnych zniszczeń miasta. Spacer po miejscach, gdzie kiedyś był z rodzicami – zgłiszcza synagogi przy Tłomackim, Park Saski, sprawiły, że nie chciał już dłużej być w Warszawie i powrócił do Łodzi.

Tu, z wielu możliwości organizacyjnych, wybrał uczestnictwo w kibicu Gordonia. Wciąż poszukiwał poprzez organizacje żydowskie bliskich, zaginionych w czasie wojny. Odnalazł kuzynkę Chaję Rudnicką wraz z koleżanką Szejnke Kowarską, wywiezione po likwidacji getta w Święcianach do obozów koncentracyjnych, które szczęśliwie powróciły z północnych obszarów Litwy i Estonii. Po przejeździe do Katowic nielegalnie przekroczył granice Polski na Śląsku, zdobywając uprzednio fałszywe papiery, według których był Grekiem: udał się w połowie lipca 1945 roku na Słowację¹¹. Tam, po tygodniowym pobycie i zmianie dokumentów (tym razem były to papiery na nazwiska rzekomych Żydów austriackich, deportowanych w czasie wojny na tereny Polski), w połowie sierpnia opuścili Bratysławę i udali się do Gratzu.

W hotelu, gdzie zamieszkałi uchodźcy, spotkali żołnierzy z Brygad żydowskich, w brytyjskich mundurach, z gwiazdą Dawida. Byli tam też partyzanci żydowscy z Białorusi, m.in. z okolic Wołkowyska. Kolejnym etapem podróży było pokonanie granicy włoskiej. Stało się to w dolinie alpejskiej, w pobliżu ma-

¹¹ O powojennej emigracji Żydów z Polski zob. m.in. s. B. Szaynok, *Z historii i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007; N. Aleksun-Mądrzak, *Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1947*, cz. 1, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1995/1996, nr 2, s. 71–90; cz. 2, tamże, 1996, nr 3, s. 32–56; G. Berendt, *Emigracja ludności żydowskiej z Polski w latach 1945–1967*, w: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały* 7, Warszawa 2006, s. 25–60; A. Stankowski, *Nowe spojrzenie na statystyki dotyczące emigracji Żydów z Polski po 1944 roku*, w: G. Berendt, A. Grabski, A. Stankowski, *Studia z historii Żydów w Polsce po 1945 roku*, Warszawa 2000, s. 103–151; M. Pisarski, *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1951*, w: *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1997, s. 13–82; *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2011.

lowniczego Tarvizio, jak wspomina Rudnicki-Arad¹². Dopiero tu, czując się bezpieczny, próbował mówić żołnierzowi, posługując się różnymi językami, że jest Żydem. We wrześniu dotarł do Padwy. W listopadzie przebywał już w obozie dla uchodźców, położonym na farmie na wschód od Genui. Przebywało tam ok. 350 kandydatów do emigracji. Wszyscy uczestniczyli w kursach przygotowawczych do życia w Palestynie, a wcześniej przygotowujących do trudnej, nielegalnej podróży drogą morską. 14 grudnia Icchak Rudnicki wsiadł wraz z towarzyszami podróży na niewielki statek *Hanna Senesh*. Dwutygodniowa podróż przez Morze Śródziemne obfitowała w trudności, w tym sztorc.

Wreszcie nocą 25 grudnia 1945 roku (jak w 1939 roku w pamiętny wieczór, kiedy przekroczył granicę GG), osiągnął ląd Ziemi Obiecanej, skacząc na brzeg do lodowatej wody. Icchak Rudnicki na małym, starym stateczku dotarł do wybrzeży Palestyny. Jak mówi o tamtym okresie życia:

Miałem wtedy 19 lat, umiałem tylko jedno, walczyć. Przyłączyłem się do podziemia Palmach, jednostek bojowych organizacji oporu Hagana. Pomagaliśmy się dostać Żydom nielegalnie do Izraela. Walczyliśmy o prawo powrotu narodu żydowskiego do jego historycznej ojczyzny.¹³

W nowej ojczyźnie zmienił nazwisko, jak wielu Żydów przybyłych do Palestyny. Arad przez cztery miesiące pomagał nocami w przewożeniu uchodźców. Osiadł w kibucu Magur, w pobliżu góry Karmel. Proste prace polowe, wykonywane w kibucu, świętowanie Szabatu, obecność dzieci, koły jego wojenne przeżycia. Jednocześnie nie godził się na sytuację polityczną i blokadę Brytyjczyków, ograniczających przyjazd ocalonych Żydów do Palestyny.

Znowu szukał swojego miejsca. Pamięć o partyzanckich czasach świętował co roku 6 marca (dniu wyjścia z getta do partyzantki) wraz z przyjaciółmi ze Świącian. Jednocześnie Arad nie mógł pogodzić się z sytuacją polityczną w Palestynie i ograniczeniem emigracji ocalonych Żydów do ojczyzny. Młodość, doświadczenie wojenne, idee syjonistyczne ukształtowały jego dalszy los. Jak wspominał, Beny Marshak, którego nazwał *politrukiem* Palmach, zaproponował mu w 1946 roku zrobienie kursu pilota oraz członkostwo w Aeroklubie Palestyny. Tak zaczęła się kariera wojskowa w strukturach Hagany i Palmach¹⁴. Szkolenia odbywały się w kibicu Naan koło Ramle. Jesienią 1946 roku Arad był już oficerem lotnictwa. Znajdował się w centrum wydarzeń, poprzedzających powstanie niepodległego państwa Izrael, do którego też przyczyniała się codzienna walka na terenach objętych mandatem brytyjskim, opieka ludności

¹² I. Arad, *Partisan. From Valley of Death...*, s. 196.

¹³ I. Arad, tamże, s. 198.

¹⁴ I. Arad, *Partisan. From...*, s. 203.

cywilnej i monitorowanie nowych kibuców. Oprócz lotów patrolowych, podjął nowe wyzwania – dokumentację fotograficzną obszarów zagrożonych konfliktem, brał udział w akcjach zwiadowczych. W tym czasie do Palestyny przybyła nielegalnie z Europy siostra Icchaka Rachel, co było dla niego wielką radością.

W Sarafand Camp koło Tel-Awihu oficer Icchak Arad szkolił się, czekając na rozwój sytuacji. Wreszcie 28 czerwca 1948 roku, miesiąc po oficjalnej proklamacji powstania państwa Izrael (14 maja 1948 roku, zaskoczonego już następnego dnia napaścią kilku arabskich państw i walką przeciwko nim), uczestniczył w pierwszej defiladzie wojskowej ulicami Jerozolimy. Po upamiętnieniu bohaterów walk i męczenników Holokaustu ogłoszono komunikat o utworzeniu Zahel – Sił Obrony Izraela (Israel Defuse Force). Zakończył się definitywnie rozdział podziemnej armii Hagana, rozpoczął się oficjalny rozdział funkcjonowania armii izraelskiej.

Ostatecznie Arad podjął decyzję o pozostaniu w wojsku (konsultował ją też z poślubioną 22 maja 1948 roku Michel). Pisze, że ten wybór drogi życiowej „był konsekwencją lekcji Holokaustu, podobnie jak i doświadczeń wojny o niepodległość państwa Izrael. Jestem ocalony z Holokaustu, byłem partyzantem. To jest mój przywilej i obowiązek wobec rodziny i przyjaciół i narodu”. Tę decyzję podjął 1 września 1949 roku, jednocześnie był to dzień promocji na stopień kapitana. I znów, opisując ten czas, dodał słowa refleksji:

Dokładnie 10 lat po dniu, kiedy rankiem 1 września 1939 roku w Warszawie rozpoczęła się wojna. Dziesięć lat, które upłynęły, to młodość w wojnie¹⁵. W Postscriptum dodaje:

Trzydzieści lat byłem żołnierzem. Uczestniczyłem w wojnie o niepodległość Izraela, kampanii Syjonu w 1956, wojnie sześciodniowej 1967 r, wojnie Jom Kipur 1973. Byłem żołnierzem, od dnia, kiedy wiosną 1942 roku, zdobyłem „otrezanke” (pisownia oryginalna – E. R.) z niemieckiego magazynu broni, do końca mojej służby w Siłach Obrony Izraela w 1972. Byłem świadkiem wielu krwawych walk, których nie chcieliśmy, ale ocaliłem życie żydowskich obywateli, dając im pokój.

Arad brał udział w wielu akcjach w wojnach 1948–1949, 1956 i 1967 na Bliskim Wschodzie, dosłużył się stopnia generała brygady, na stanowisku szefa szkolenia oficerów. W 1968 roku został skierowany na studia, które ukończył z tytułem doktora filozofii, przygotowując dysertację o zagładzie getta wileńskiego, opublikowaną później jako *Ghetto In flames*. Służbę zakończył w 1972 roku. Następnie pracował jako dyrektor Instytutu Pamięci Męczenników Yad Washem przez ponad dwadzieścia lat. W latach 1972–1981 był wykładowcą na

¹⁵ Tamże, s. 240.

Uniwersytecie w Tel Avivie, później emerytowanym profesorem tegoż uniwersytetu oraz Uniwersytetu w Jerozolimie. Wygłaszał także wykłady na znaczących uniwersytetach USA, choćby Yeshiva University NY.

Dr Icchak Arad jest specjalistą w historii II wojny światowej i Holokaustu, jest autorem i edytorem źródeł, w tym *Dziennika* Kazimierza Sakowicza¹⁶ (14 wydań opublikowanych w latach 2005 i 2006 w języku angielskim).

Książka opisuje losy około sześćdziesięciu tysięcy Żydów z Wilna oraz terenów dzisiejszej Litwy i okolicznych miasteczek, zamordowanych przez nazistów i ich współpracowników w wielkich dołach, w bazie paliwowej, na obrzeżach Wilna, w lotniskowej miejscowości Ponary. W ciągu kilku lat Kazimierz Sakowicz, polski dziennikarz, mieszkaniec wsi Ponary, był naocznym świadkiem zabójstwa Żydów i Polaków oraz innych nacji prawie codziennie. Prowadził kronikę tych zdarzeń w dzienniku, narażając się na wielkie ryzyko osobiste. Dziennik jest pozbawiony osobistego zaangażowania i identyfikacji z ofiarami. Jest wyjątkowym dokumentem: świadectwem osoby postronnej, „obiektywnej”, obserwatora, bez emocjonalnego zaangażowania politycznego, dokumentem eksterminacji Żydów miasta zwanego „Jerozolimą Litwy”. Tekst zawiera szczegółowe zapisy dat, liczby zamordowanych oraz, niekiedy, nazwiska ofiar. Sakowicz nie przetrwał wojny, ale jego pamiętnik odegrał wielką rolę w powojennej historiografii Holokaustu, starannie poskładany przez Rachelę Margolis ze skrawków papieru ukrytych w różnych miejscach (na przykład zakopanych w butelkach). Pamiętnik został opublikowany w języku polskim w 1999 roku, w 2013 IPN wydał krytyczne opracowanie dziennika. Zasługą Icchaka Arada jest odkrycie dzieła Sakowicza dla świata dzięki anglojęzycznemu wydaniu.

Icchak Arad jest wydawcą dokumentów Einsatzgruppen. Publikuje w większości w języku hebrajskim, także w języku angielskim. Jego szczególne zainteresowania to historia Żydów oraz ich represje w ZSRS. Z inicjatywy Icchaka Arada zorganizowano także akcję dokumentacji wszystkich gmin żydowskich, znajdujących się na terenie Polski przed II wojną światową.

¹⁶ *Ponary diary, 1941–1943: a bystander's account of a mass murder*, by K. Sakowicz, from the Polish Izhak Arad (Rudnicki) (2005).

Wybrane pozycje bibliograficzne: I. Arad, *The Partisan Valley of Death to Mount Zion* (1979), I. Arad, *Ghetto in flames: the struggle and destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust* (1980), I. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka: the Operation Reinhard death camps* (1987), I. Arad, *In the Shadow of the Red Banner* (2010); I. Arad, *Documents on the Holocaust: selected sources on the destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union* (1982, rev. 1989, 1999) I. Arad, I. Gutman, A. Margalit, *The Einsatzgruppen reports: selections from the dispatches of the Nazi Death Squads' campaign against the Jews July 1941-January 1943* (1989) I. Arad, S. Krakowski, S. Spector, Y. Arad, *Vilnah ha-yehudit ba-m'avak uva-khilayon* (1976).

O swoim życiu i działalności pisał on sam w książce *The partisan : from the Valley of Death to Mount Zion* (1979) (*Partyzant: z doliny śmierci do góry Synaj*)¹⁷. Jedną z najbardziej znanych prac Icchaka Arada jest obszerna monografia getta wileńskiego *Ghetto in flames : the struggle and destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust* (1980, 1982, 1987) [*Getto w płomieniach: Walka i zagłada Żydów w Wilnie w czasie Holokaustu*]. Pisze o niej litewski historyk Arunas Bubnys, znawca najnowszej historii Litwy:

(...) najważniejszym jednak studium poświęconym gettu wileńskiemu i eksterminacji tutejszych Żydów jest praca profesora Yitzhaka Arada *Ghetto in flames* (*Getto w płomieniach*), wydana w Nowym Jorku w 1982 r. Arad zrekonstruował w niej najważniejsze wydarzenia i etapy historii getta wileńskiego: masowy mord ponarski (1941 r.), okres stabilizacji getta (1942/1943) i jego likwidację we wrześniu 1943 r. Zamieścił także w pracy statystykę ofiar, opisał strukturę i działanie wewnętrznej administracji getta, działalność antyfaszystowską oraz aktywność władz okupacyjnych, odpowiedzialnych za eksterminację.

Kolejna pozycja to *Belzec, Sobibor, Treblinka : the Operation Reinhard death camps* [*Bełżec, Sobibór, Treblinka: Operacja Reinhard obozy śmierci*], opublikowana w latach 1987 i 1999 w języku angielskim. Rejestruje ona historię obozów zagłady i ich więźniów. Dokumenty na temat Holokaustu, *Documents on the Holocaust: selected sources on the destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union* (1982, rev. 1989, 1999) (z Israelem Gutmanem i Abrahamem Margaliotem), to wybór źródeł o zniszczeniu Żydów w Niemczech i Austrii, Polsce i ZSRR. Niniejszy tom zawiera najważniejsze dokumenty dla studentów i osób, zainteresowanych historią Holokaustu. Kolekcja odzwierciedla zarówno główne tendencje w nazistowskiej ideologii i polityki wobec Żydów jak i zachowania i reakcje Żydów, na hitlerowską politykę. Książka jest podzielona na trzy części: geograficzne, polityczne Niemczech i Austrii; Polska, kraje bałtyckie i obszary Związku Radzieckiego okupowane przez nazistowskie Niemcy w czasie II wojny światowej. Każda sekcja jest poprzedzona krótkim wprowadzeniem historycznym. *Pictorial History of the Holocaust* (1990) zawiera kompilację zdjęć, map oraz tekst o Holokauście.

Holocaust in USSR doczekał się 12 wydań opublikowanych w latach 2009 i 2013 w języku angielskim. Jest jednym z najbardziej kompletnych źródeł do badań historii sowieckich Żydów podczas II wojny światowej i Holokaustu (1941–1945). Raporty, rejestry, dokumenty i badania wcześniej niedostępne,

¹⁷ *Ne'urim bi-lehimah: megi ha-le-Har Hurban El*, ed. I. Arad, 1974, hebr. *Parashat Chaima* przez Icchak Arad Icchak Arad, 1974, hebr. Arie T. Holocaust zeznania (HVT-3771) Arie T. Arie T.0 kasetą wideo z nagraniem 1994, j. hebr.

skompilowane z różnych archiwów w j. angielskim, umożliwiają prześledzenie Holokaustu na okupowanych przez Niemców terenach Związku Radzieckiego w trzech oddzielnych okresach, w których niemieckie cele polityczne i wojskowe w okupowanych terytoriach dyktowały traktowanie Żydów. To 15 edycji opublikowanych w latach 1976 i 1982 w języku angielskim i hebrajskim *The Einsatzgruppen reports: selections from the dispatches of the Nazi Death Squads' campaign against the Jews July 1941 – January 1943* (1989). Icchak Arad wspierał także wydawnictwo *Encyklopedia Holokaustu* oraz był konsultantem Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie. Arad jest także autorem artykułów w takich periodykach, jak „Yad Vashem Studies”.

Oprócz działalności naukowej i wydawniczej, niezwykle ważnym elementem życia Ichaka Arada było przewodzenie w latach 1972–1993 Instytutem Pamięci Męczenników Yad Vashem w Jerozolimie. Ta unikalna placówka naukowo-badawczo-edukacyjna powstała w 1953 roku; jest instytucją upamiętniającą zagładę Żydów w czasie II wojny światowej, ale też instytucją odpowiedzialną za politykę historyczną państwa Izrael oraz rzeczywistym strażnikiem pamięci. Oprócz kompleksu muzealnego, archiwum, bibliotek i sal dydaktycznych, na terenie Yad Vashem znajduje się narodowy panteon twórców państwa Izrael, żołnierzy-bohaterów z wojen o wolność państwa Izrael, z grobem twórcy idei syjonizmu Teodora Herzla. Jest tam także Ogród Sprawiedliwych Wśród Narodów Świata. Instytut jest jednym z najważniejszych miejsc współczesnego Izraela, odwiedzanym przez wszystkich jego obywateli i wszystkie oficjalne delegacje państwowe, przybywające do tego kraju.

Pod kierownictwem Icchaka Arada Yad Vashem opracował różne zabytki, w tym Plac Getta Warszawskiego, z jego imponującą rzeźbą Nathana Raporta ku czci bojowników oporu, i Dolinę Wspólnot, pamiątkową serię ścian przedstawiających 50000 gmin żydowskich zniszczonych w czasie Holokaustu. W tym czasie otwarto Pomnik Dziecka Holokaustu zaprojektowany przez architekta Izraela Moshe Safdie. Arad był głęboko wrażliwy i widział wielką potrzebę misji Yad Vashem na rzecz społeczeństwa izraelskiego, budował Instytut jako sumienie Zagłady, a także rozwijał jego zadania upamiętnienia Holokaustu. Icchak Arad był ostatnim dyrektorem Yad Vashem, będącym zarazem świadkiem Holokaustu.

Kiedy w 1993 roku Icchak Arad odbierał tytuł d.h.c. na UMK w Toruniu, promotor prof. Karol Grunberg (UMK) i recenzenci: prof. Krzysztof Dunin-Wąsowicz (IH PAN Warszawa), prof. Sławomir Kalembka (UMK Toruń) oraz prof. Tadeusz Zieliński (KUL), podnosili, obok obfitego dorobku naukowego Icchaka Arada, właśnie działalność w Instytucie Yad Vashem, która przyczyniła się do prowadzenia za granicą badań nad Holokaustem,

a pośrednio także historią najnowszej Polski oraz pogłębiania kontaktów międzynarodowych w dziedzinie nauki i kultury. Icchak Arad był bowiem także współorganizatorem wielu międzynarodowych konferencji naukowych poświęconych stosunkom polsko-żydowskim. Do roku 1993 tytuł Sprawiedliwego Wśród Narodów Świata otrzymało ok. 3,5 tys. Polaków, a w tymże 1993 roku Icchak Arad wraz z Ambasadorem Izraela w Polsce Mironem Gordonem wręczali Medal w Toruniu.

Udział Icchaka Arada w naukowych i międzynarodowych naukowych gremiach miał także niemiły epizod. W 2007 roku władze Litwy wszczęły śledztwo w sprawie zbrodni oddziału partyzanckiego, w którym służył także Arad (Rudnicki). Prokuratura Litwy zażądała przesłuchania Arada i postawiła mu zarzuty, że uczestnicząc w czasie wojny w oddziałach NKWD jest odpowiedzialny za zbrodnie dokonane na Litwinach i Polakach – członkach antykomunistycznego podziemia¹⁸.

Wraz z Ichakiem Aradem zarzuty postawiono Fani Brancowskiej – emerytowanej pracownicy Centrum Jidysz Uniwersytetu w Wilnie, w czasie wojny więźniarce getta wileńskiego, oraz Racheli Margolis – pisarce oraz odkrywcy i wydawcy *Dziennika* Kazimierza Sakowicza.

W 2006 roku władze litewskie wystąpiły z oskarżeniem przeciw Aradowi, który był członkiem Komisji Historycznej, w skład której wchodził historycy litewscy i izraelscy, pracującej nad historiografią zagłady Żydów na Litwie. Prokurator zarzucał Aradowi (Rudnickiemu), że w latach 1944–1945 był etatowym pracownikiem sowieckiej bezpieki i uczestniczył w akcji przeciw oddziałowi litewskiej partyzantki „Tigras” Litewskiej Armii Wolności i w marcu 1945 roku uczestniczył w akcji wojsk wewnętrznych, która zakończyła się śmiercią co najmniej 73 partyzantów, i innych zbrodniach przeciwko ludności cywilnej polskiej i litewskiej jako żołnierz oddziału sowieckiego – brygady Markowa (od 1943 roku do końca wojny).

¹⁸ Pierwszy zarzut dotyczy napaści na patrol litewskiej policji w miejscowości Mamaje 1 listopada 1943 roku. Arad wraz z kilkoma innymi partyzantami, między innymi z Waniuszką Kurskim i niejakim Goldbergiem, wziął do niewoli czterech Litwinów. Dowódca patrolu, 43-letni Leonas Drangauskas został przez nich doprowadzony do obozowiska, gdzie przesłuchali go czekici z grupy do zadań specjalnych IV Zarządu NKWD. Po kilku dniach mężczyzna został rozstrzelany. Kolejnym zarzutem wobec Arada było oskarżenie, że kilka miesięcy później, 18 stycznia 1944 roku, brał udział w napadzie na niewielką wioskę w pobliżu Hoduciszków. Miał według oskarżeń, aresztować jej starostę i zarazem szefa wiejskiej samoobrony Juozasa Latakasa, którego następnie uprowadzono do lasów w rejonie jeziora Narocz. Tam jeniec został zamordowany. Piotr Zychowicz twierdził, że istnieją poszlaki, że Arad brał udział w wielu podobnych najazdach na litewskie i polskie wioski. Zob. P. Zychowicz, „Wybory Icchaka Arada”, „Rzeczpospolita” 12 VII 2008.

Rafał Wnuk pisze, że sam Arad nie zaprzeczył, że był członkiem oddziału partyzantki oraz że tenże oddział był wykorzystywany od jesieni 1944 roku przez NKWD, jednak według opinii gen. Arada do końca wojny uczestniczył on w walkach prowadzonych przez Armię Czerwoną przeciwko Niemcom.

Postępowanie przygotowawcze trwało do 2008 roku i z braku dowodów zamknięto je i nie skierowano sprawy do sądu¹⁹. Arad w wywiadzie udzielonym w 2007 roku „Rzeczpospolitej” odniósł się do zarzutów. Większość Żydów zbiegłych z getta pod okupacją niemiecką, zarówno na Wileńszczyźnie, jak i na Białorusi, łączyły idee takie, jak walka z okupantem niemieckim oraz antysemityzmem, a także walka o wolność człowieka. Trzeba wspomnieć o polaryzacji postaw niektórych Żydów, a także o przypadkach wcześniejszej współpracy z sowiecką partyzantką przeciw niemieckiemu okupantowi i udziale w pacyfikacjach wsi polskich (np. Koniuchy, Naliboki) oraz potyczkach z oddziałami polskiego podziemia niepodległościowego²⁰.

O tamtej sytuacji (przystąpienia do sowieckiej partyzantki) mówi:

To nie był żaden wybór. Mój wybór sprowadzał się do tego: albo sowiecka partyzantka, albo śmierć. Po wyjściu z getta byliśmy zwierzyną łowną, każdy mógł nas zabić. Byliśmy otoczeni przez antysemitów. Gdyby nie moja ówczesna decyzja, dzisiaj byśmy nie rozmawiali. To mój jedyny grzech: przetrwałem²¹.

Andrzej Żbikowski z Żydowskiego Instytutu Historycznego twierdzi, że o ile samo przystanie do oddziału „Vilnius” faktycznie da się wytłumaczyć chęcią przetrwania za wszelką cenę, to wątpliwość budzi przynależność do organów NKWD. Jednak dodaje:

To była normalna praktyka we wszystkich krajach zajętych przez Sowieców. Także w Polsce. Byli komunistyczni partyzanci byli idealnymi kandydatami na czekistów. Doskonale znali teren, realia i struktury organizacyjne podziemia niepodległościowego. Pytanie tylko, czy trafił tam dobrowolnie. NKWD raczej się nie odmawiało²².

Przy okazji dyskusja o postawach w czasie wojny i wzajemnych stosunkach obywateli żydowskich i litewskich przetoczyła się także w Izraelu. Arad udzielił kilku wywiadów, w jego obronie stanęli naukowcy i autorytety, jak przedstawiciele Simon Wisenthal Center oraz Yad Vashem, wydając oficjalne oświadczenia o zasługach Ic-

¹⁹ Zob. G. Motyka, R. Wnuk, T. Stryjek, A.F. Baran, *Wojna po wojnie...*, Warszawa 2012, s. 468-470.

²⁰ O formacjach i walkach polskiego podziemia niepodległościowego na Wileńszczyźnie zob. P. Niwiński, *Okręg Wileński AK w latach 1944-1948*, Warszawa 2014, tenże, *Garnizon konspiracyjny miasta Wilna*, Toruń 1999 oraz G. Motyka, R. Wnuk, T. Stryjek, A.F. Baran, *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953*, Warszawa 2012.

²¹ Wywiad z I. Aradem, „Rzeczpospolita”, 12 VIII 2008.

²² *Wybory Icchaka Arada*, „Rzeczpospolita” 12 VIII 2008.

chaka Arada. Prof. Dov Lenin, historyk Szoa i, podobnie jak Arad, uczestnik grupy partyzanckiej w czasie II wojny światowej stwierdził, że był przeciwny wobec naukowej współpracy z Litwą, która nie rozliczyła się z nazistowskich zbrodni na Żydach, dokonanych między innymi przy udziale obywateli tego kraju. W opinii wielu osób rzeczywistym powodem ataku na Arada, Brancowską i Margolis były głębsze problemy, związane z interpretacją i narodową historiografią²³.

Ichhak Arad jest jedną z prominentnych osób światowych środowisk żydowskich. Wybitnym historykiem Holokaustu, obok takich nazwisk jak Dov Lewin czy Anthony Polonsky, badaczem, który zaciekle tropił szczegóły historii, chcąc wyjaśnić mechanizmy zbrodni i upamiętnić ofiary, przywrócić im cześć. Badania historyczne oraz publikacja ich wyników nie są dla tego wybitnego historyka tylko dziedziną nauki. On pracuje na żywej tkance. Pamięta swój zamordowany naród, swoich bliskich. Zbrodnie nazizmu przeciw Żydom, potem zbrodnie komunizmu przeciw współbraciom, którzy przecież walczyli przeciw Niemcom, a potem zostali zmanipulowani, wykorzystani i zamordowani w stalinowskich czyszkach. Przez całe życie, spełnione życie, przyświecała Rudnickiemu-Aradowi idea syjonizmu, szczęśliwie zrealizowana w walce i pracy naukowej na rzecz Erec Izrael.

Bibliografia

Aleksiu-Mądrzak N., *Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1947*, cz. 1, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1995/1996, nr 2.

Arad I., *Getto In flames: the struggle and destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, New York 1982.

Bohdanowicz J., *Oddział partyzancki Kmicica Armia Krajowa Okręg Wileński*, Warszawa 2008.

Berendt G., *Emigracja ludności żydowskiej z Polski w latach 1945–1967*, w: *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały* 7, Warszawa 2006.

Cholewiński Z., *Groza i prześladowanie Polaków i Żydów na Wileńszczyźnie, Sefer zikaron le-esrim ve-shalosh kehilot she-nehrevu be-ezor Svintsian*, ed. Sh. Kanc, Tel Aviv 1965.

Grunt-Mejer Z. M., *Partyzancka Brygada Kmicica. Wileńszczyzna 1943*, Bydgoszcz 1997.

Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2011.

²³ Między innymi o sprawie pisał izraelski dziennik „Am Haaretz”, <http://www.haaretz.com/print-edition/features/nazi-hunter-lithuania-hunts-ex-partisans-lets-war-criminals-roam-free-1.251272>, oraz http://www.yadvashemusa.org/documents/MR/2010_Sept_Oct.pdf.

Pisarski M., *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1951*, w: *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1997.

Stankowski A., *Nowe spojrzenie na statystyki dotyczące emigracji Żydów z Polski po 1944 roku*, w: G. Berendt, A. Grabski, A. Stankowski, *Studia z historii Żydów w Polsce po 1945 roku*, Warszawa 2000.

Szaynok B., *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007.

Szarota T., *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa 2000.

Wardzyńska M., *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993.

Żbikowski A., *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej wrzesień 1939 – lipiec 1941*, Warszawa 2006.

YITZHAK ARAD – A WITNESS, SOLDIER AND HISTORIAN

The article is devoted to Yitzhak Arad – a General in the Israel Defense Forces, a professor at the University of Tel Aviv, researching the history of the Holocaust, and the director of Yad Vashem, bound from an early age with the Zionist idea. The author of the article cites biographical information about Arad, who, born in the Vilnius region under the name Rudnicki, survived the war as a member of Soviet guerrilla troops, and then got to Palestine. The author draws attention to the numerous achievements of Yitzhak Arad in the field of the history of the Holocaust: he is the author of the most important study devoted to the Vilnius ghetto (*Ghetto in flames*), and a study on the death camps in Belzec, Treblinka and Sobibor. Moreover, he helped to popularize in the West *Dziennik (The Diary)* of Kazimierz Sakowicz by the means of an English edition. The author also mentions in this article the controversies associated with the historian – including the initiation of an investigation in 2006 by the Lithuanian authorities, concerning the participation of Arad as an employee of the Soviet secret police in actions against the Lithuanian partisans and in atrocities against the civilian population, which was, however, closed for the lack of evidence.

Keywords: Yitzhak Arad, Yitzhak Rudnicki, Yad Vashem, the Holocaust, Vilnius region.